

Mannhardt András: *A kultúra elavulása. Evolúció és társadalom*

Mannhardt András¹ könyvének² borítógrafikáján egy erdőirtás kivágott facsonkjai előtt egy ember egy kis fácskát öntöz. *A kultúra elavulása* címmel együtt ebből azt sejtethjük, hogy valaminek az elmúlásáról és újító szemléletű javaslatokról olvashatunk. A társadalomtudományi mű alapvető kérdésfeltevése, hogy az életünket jelenleg irányító kulturális magatartásformák miért éppen olyanok, amilyenek, és honnan származnak azok az alapelvek, amelyekre e viselkedési formák épülnek. (A „kultúra” kifejezés alatt a nem-genetikailag rögzített viselkedésformák rendszerét érti, vagyis az emberi társadalmakban élő írott és íratlan szabályokat, szokásokat, jogi és erkölcsi pa-

rancsokat.) A szerző áttekinti a kulturális szabályozórendszerek magyarázatára született elméleteket, majd igyekszik következtetéseket levonni fajunk jövőbeli kilátásaira vonatkozóan. Ennek aktualitását az adja, hogy az emberi faj környezethez való viszonya szükségszerű változás előtt áll. Kérdéses, mennyire időtállóak kulturális szabályaink, képesek lesznek-e az évezredek erkölcsi, jogi alapszabályok a továbbiakban is az emberiség érdekeit szolgálni. A helyes válasz megtalálása kifejezetten jelentőségteljes az emberiség sorsa, akár túlélése szempontjából.

A rövid előszót követően a könyv négy nagyobb egységből épül fel, melyeket alfejezetek és második szintű alfejezetek tagolnak. Az *Alapok* címet viselő első nagy egység (7–40. oldal) az evolúcióelmélettel, az etológiával és a szociobiológiával kapcsolatos alapismereteket mutatja be. A következő rész, az első tematikus fejezet (41–137. oldal) a kultúra keletkezésének magyarázatára született kísérletekről és azok bírálatáról szól. A könyv eddig tartó első fele ismert elképzeléseket foglal össze, míg a mű második fele a szerző saját álláspontját fejt ki. A római kettes fejezetben az író a kultúra eredetére vonatkozó gondolatait ismerteti (138–197. oldal). A záró fejezet pedig (198–235. oldal) a kultúra jövőjével foglalkozik, vagyis hogy mire számíthat az emberiség, illetve mit tehet jövője befolyásolása érdekében. A kötetet negyvenegy tételből álló irodalomjegyzék zárja (Attenborough-tól Wilsonig), amely a témával kapcsolatos – túlnyomórészt külföldi, kisebb részben hazai szerzőktől származó – vonatkozó

¹ Mannhardt András pszichológia és magyar szakon végzett, az *Élet és Tudomány* folyóirat huszonhárom éve futó „Lélektani lelemények” című rovatának állandó szerzője.

² Mannhardt András: *A kultúra elavulása. Evolúció és társadalom*. Magánkiadás az Ister Kft. közreműködésével, Budapest, 2004.

irodalmat sorolja fel. A könyv igényes ismeretterjesztő nyelvezetet használ (kevés idegen szóval), visszatérő kulcsfogalmait egyaránt kölcsönzi a természettudomány és társadalomtudomány szókészletéből. A következtetések megértése és mérlegelése érdekében röviden összefoglalom az egyes fejezetek tartalmát.

Alapok. Az alapozó rész az evolúció biológiai elméletének bemutatásával kezdődik. Az evolúciós algoritmus szerint a szaporodás során az egyes fajokon belül kis-sé eltérő variációk jönnek létre, amelyek közül a természetes szelekció kiválogatja a környezetéhez jobban alkalmazkodott egyedeket, amelyek így nagyobb szaporodási esélyhez jutnak („genetikai siker”). Az elmélet szerint a változások előre kitűzött cél nélkül halmozódtak fel, és évmilliárdok alatt hozták létre a földi élet minden ismert formáját. Bár a társadalomtudományok területén Mannhardt kritikával szemléli a mégoly népszerű szemléletmódokat is, a biológiai fejlődéselmélet fenntartások nélkül elfogadja, és szinte kötelező kiindulási alapnak tekinti. (Ez az attitűd rámutat, hogy napjaink társadalomtudományi koncepcióit mélyen áthatják az uralkodó természettudományos elméletek.)

Az etológiáról szóló alfejezetekben a viselkedés kialakulásának evolúciós értelmezését olvashatjuk. Az örökletes magatartásformák eszerint éppúgy az evolúció termékei, mint a testi jellegek. A szociobiológia felfogása szerint az élőlények a bennük lévő géneknek a következő generációban való megjelenésére törekszenek. A kulturálisan előírt emberi

szabályok mögött pedig csupán evolúciósan kialakult, genetikailag meghatározott viselkedési hajlamok húzódnak meg. A kultúra eszerint nem lenne más, mint a biológiai kényszerek megerősítése.

I. *Kísérletek a kultúra eredetének magyarázatára.* Az első számozott fejezet a kultúra kialakulásának evolúciós magyarázatait veszi sorra. Először a mémelméletről olvashatunk, amely a kultúrában keringő információsomagokat (gondolatokat, dallamokat, jelszavakat, divatokat, technológiákat) mémeknek nevezi, a kultúrát pedig a mémek evolúciója termékének tekintti. Mannhardt András rámutat, hogy a mémek története több okból sem evolúciós folyamat: a mémek eredeti formáit létrehozzák, tehát előzmények nélkül jelennek meg; nagyon gyorsan változnak; a biológiai örökléssel szemben a szellemi szférában a szerzett tudás is öröklődik; továbbá a biológiai fajokkal ellentétben az emberi kultúra ágai között folyamatos cserekapcsolat zajlik. Így a „mémek evolúciójára” való hivatkozás nem nyújt magyarázatot a kultúra kialakulására.

Edward O. Wilson 1975-ös, *Sociobiology* című könyvében megkísérelte az etikát biológiai alapokra helyezni. Determinista megközelítése szerint etikai parancsaink tartalmát genetikai tényezők határozzák meg. Az emberi társadalmakra jellemző szabályok követését eszerint csupán a gének „találták ki”, hogy rávegyenek minket az együttműködésre. E szemléletmódot képviseli az evolúciós pszichológia is, amely viselkedésünk lelki alapjait evolúciós terméknek tekinti (legyen szó akár a mélységtől való félelmünkről, akár esztétikai érzékünkről).

Mannhardt András szemléletes példán keresztül mutat rá, mennyire problémás, ha az emberiség egész erkölcsi rendszerét ilyen biológiai kényszerekre akarnánk visszavezetni. A legtöbb emberi társadalomban jelen volt például a xenofóbia, amely az evolúciós szemlélet szerint azért fejlődött ki, mert biológiailag előnyös volt a rokonok, ismerősök előnyben részesítése az idegenekkel szemben. Ugyanakkor mai kulturális szabályaink általában elítélik az idegengyűlöletet. Ez önellentmondóvá teszi a szociobiológia megközelítését: hogy kerülhetne egy jól bevált, ősi hajlam tiltás alá (ahelyett, hogy szabállyá válna), ha magatartáskultúránk csak a gének irányítása alatt áll?

Donald T. Campbell szemlélete szerint az önzés genetikai hajlamok együttese, míg a „szociális evolúció” olyan erkölcsi szabályokat termel ki, amelyek a biológiai késztetésekkel szemben biztatnak önzetlenségre, együttműködésre. E felfogásban az önzés (amely genetikai hajlamon alapszik) és az altruizmus (amely a kultúra terméke) rugói húzzák két oldalról az emberi viselkedés „mutatóját”. Mannhardt azzal kritizálja Campbellt, hogy csak olyan példákat hoz fel, amelyek beleférnek az elméletébe, míg másokat ignorál.

II. Az utolsó előtti fejezet a szerző saját elgondolását ismerteti a kultúra eredetéről. Első kérdésfeltevése, hogy milyen elvek alapján végzi a munkáját a közakaratnak nevezett kulturális törvényhozó ágens? Honnan származik például az önzetlenség (amit Mannhardt gyakorlatilag az erkölccsel azonosít)? A pusztá bio-

lógiai lét szintjén az erőforrások másoknak való átengedése veszélyezteti az életben maradást. A szerző tétele szerint a fordulat akkor következhetett be, amikor az ember megtanulta megsokszorozni a számára szükséges erőforrások mennyiségét. A megszerezhető erőforrásokról való lemondás (az önzetlenség) azért jelenhetett meg, mert a források bősége esetén ez a stratégia az emberi faj genetikai sikerének záloga. Forrásbőség esetén ugyanis a közösségnek olyan szabályokat kell bevezetnie, melyek révén a többletfelhalmozóktól el lehet venni annyi erőforrást, amennyi a „vegetatív egyenlőség” megteremtéséhez szükséges.

Mannhardt András szerint a közakarat, a csoport és az emberi nem gyarapodása érdekében azokat a viselkedéseket emeli kulturális normává, melyekről úgy véli, segíteni fogják a közösség növekedését, azokat pedig, amelyek e cél ellenében hatnak, tiltás alá helyezi. A szociobiológia felfogásával szemben e megközelítésben nem a genetikai hajlamaink, hanem az elméleti modellezésen alapuló közvélemény dönti el, hogy egy adott magatartásforma vajon segíti fajunk gyarapodását, vagy nem. Ezen etikaértelmezés alapján szakadás van a gének és a kultúra között, mivel a kultúrát nem a gének alakítják, hanem egy önálló tényező, az elme. A közakarat döntéseit azonban Mannhardt András szerint ugyanaz a szempont határozza meg, mint a biológiai hajtóerőket: fajunk genetikai sikerének maximalizálása. Vagyis a kultúra csupán mindazon szabályok összessége lenne, amelyek az embernek a környezethez való alkalmaz-

kodását, az erőforrások hatékonyabb kihasználását teszik lehetővé. Véleményem szerint naivítás és tévedés az emberi faj rendkívül soktényezős viselkedésrendszerét csupán arra a célkitűzésre visszavezetni, hogy fajunk tagjai egyre többen szeretnének lenni, és a lehető leghatékonyabban akarják felhasználni a rendelkezésre álló forrásokat.

Az ókortól kezdve érdekli a filozófusokat, illetve a jogtudománnyal foglalkozókat a természetjog kérdése. Létezik-e örök érvényű (isteni?) szabály- vagy alapelvrendszer, amelyhez a konkrét történelmi jogrendszerek megpróbáltak igazodni? Mannhardt András röviden azzal utasítja el ezt a lehetőséget, hogy a természetjog feltételezők között nincs egyetértés abban, hogy pontosan mik is lennének a természetjog alapelvei. E hozzáállásban feltehetően szerepet játszik a szerző nem titkolt személyes világlátása, a teista világláttól való elzárkózása is.

III. *A többesélyes jövő.* Az utolsó fejezettel érkeznek el az aktuális, nagy kérdések. Vajon az emberiség terjeszkedést előirányzó, több évezredes erkölcsi szabályai képesek lesznek-e a jövőben is a javunkat szolgálni, vagy változtatásra szorulnak? Mannhardt András a maga által szűkre szabott gondolati térben igyekszik választ találni a kultúra jövőjének kérdéseire, megfogalmazni saját javaslatait. A jelenre vonatkozó helyzetfeltárással kevesen szállnának vitába: a túlnépesedő emberiség a krónikus erőforráshiány állapotába kerülhet, és a jelenlegi kulturális szabályok ebben a helyzetben diszfunkcionálissá válhatnak, elavulhatnak.

Vitathatóbb kérdés, hogy milyen előzmények vezettek a jelenlegi állapothoz? A szerző leegyszerűsítő módon két fázisra osztja az emberi civilizáció történetét: a szükség korára (amikor még nem állt rendelkezésre elég élelem és egyéb erőforrás), valamint a bőség korszakára, amikor a javak mennyisége már lehetővé tette az önzetlenséget. (Ez a koncepció meglehetősen sebezhető, mert globális értelemben az emberiség ma sincs az univerzális bőség állapotában.) Megkérdőjelezhető Mannhardt azon tétele is, mely szerint az emberiség válságközeleli állapotához leginkább a lélekszám növekedésére való tudatos törekvés vezetett volna. Arról pedig kevés szót ejt, hogy a mostani izgalmas állapotok létrejöttéhez jelentős mértékben hozzájárult az anyagias szemlélet fokozatos eluralkodása, valamint az ilyen szemléletű társadalmakban az elképesztő mértékű – mesterségesen gerjesztett, a valós szükségleteket messze meghaladó – fogyasztási szokások.

Az valóban tény, hogy az erőforrások nem teszik örökkön-örökké lehetővé a terjeszkedést. Vagy a víz- és élelmiszerhiány, vagy a környezetszennyezés, vagy a világgazdaság megrendülése, vagy pedig az üzemanyagok végeessége fogja érzékeltetni velünk korlátainkat. Az emberiség tényleg szinte tehetetlenül fut a „piros vonal” felé. Ennek kétféle kimenetelét vázolja a szerző. Ha glóbuszunk lakossága felkészületlenül kerül az erőforrások szűkösségének az állapotába, akkor a fegyveres konfliktusok szaporodni fognak, az emberiség „rettenetesen összetöri magát”. A másik lehetőség, hogy időben „kapcsol-

lunk”, széles tömegek változtatnak magatartási szabályaikon, és időben lefékezhetünk a piros vonal elérése előtt. A közakaratnak foglalkoznia kell az új kultúra bevezetésének lehetőségével, szabályainak körvonalazásával. Milyen szokásokat és szabályokat javasoljunk, ha meg szeretnénk óvni fajunkat a szélsőséges megpróbáltatásoktól? A szerző – helyenként számomra ijesztő – elveket javasol az „új kultúra” bevezetéséhez.

Például források szűkössége esetén a morális szabályrendszert úgy kellene kialakítani, hogy biztosítsa a népszaporulat férőhelyekhez való igazodását, ami magában foglalja a szüléshez való jog korlátozását. Emellett az új kultúrában a fogyasztás terén meg kellene tiltani a vegetatív minimum meghaladását, mert az mások életét veszélyezteti. Nemcsak az egyének, hanem az egyes országok jogainak korlátozására is sort kellene keríteni. Mivel pedig az emberek általában nem mondanak le önként a civilizáció áldásairól, így olyan totális államszervezés válna szükségessé, amely rákényszeríti az embereket a köz javát szolgáló viselkedésre. Az író szerint a népesség növekedése és az elérhető források csökkenése miatt csak a felvázolt módon lehetne elkerülni a globális összeomlást.

Hogyan értékelhetjük *vaiṣṇava* szemszögből Mannhardt kultúraelemzését és a jövőre vonatkozó javaslatait? Egyrészt véleményoznünk kell, hogy mindössze egy vagy néhány tényezőre akarja visszavezetni az „emberi populáció” működési alapelveit. Olyan tényezőkre, amelyek csupán a biológiai túlélést, fajunk

szaporodását és fizikai jólétét szolgálják. Degradálónak, vagy akár elavultnak nevezhetjük a kultúra ilyen szűk látókörű értelmezését.

Mannhardt András jövő időben beszél arról a lehetőségről, hogy „a források szűkössé válása idején” egyes emberek mohó fogyasztási szokásai mások kárára vannak. Ez a helyzet azonban már jó ideje bekövetkezett. Mindez mégsem ösztönzi jelentős beavatkozásra a jóléti államok irányítóit, és a fogyasztók többségének lelkiismeretét sem érinti meg annyira, hogy életmódbeli berögződéseiken jelentősen változtassanak. Elismerésre méltó, hogy egy értelmiségi szerző elgondolkodik kultúránk megváltoztatásának szükségességén, fenntarthatóságának kérdésén. Ugyanakkor meglehetősen szűk körön belül mozog a lehetséges megoldások tekintetében. Szerinte civilizációnkat csak totalitárius vezetési módszerek és radikális korlátozások kímélhetik meg a várható megrázkódtatásoktól.

A könyv alapvető hiányossága, hogy nem vagy csak nagyon érintőlegesen mutat be a szerzőétől alapjaiban eltérő megközelítéseket. Ugyanis az erkölcs relatív voltát feltételező elméletek mellett vannak abszolút erkölcsöt (természetjogot, akár univerzális isteni törvényeket) valló erkölcsi, vallási rendszerek is. Az Indiából ismert védikus tudásrendszer például abszolút forrásból származóként definiálja saját magát. E tudásgyűjtemény jelentős része nem más, mint az emberiség békes életét és lelki felemelkedését szolgáló kulturális szabálygyűjtemény. Világunk létrehozója tudja, hogy az emberek mi-

lyen elveket követve tudnak testi és szellemi szükségleteiket kielégítve, konfliktusmentesen élni. Ez pedig elsősorban nem létszám kérdése. Sríla Prabhupáda, a Krisna-tudat világnagykövete előadásiban és könyveiben többször felhívta rá a figyelmet, hogy nem a túlnépesedés az alapvető probléma. Az okozza a nehézséget, ha az emberek nem kapnak megfelelő lelki képzést, így életcéljuknak az anyagi javak habzsolását-hajszolását tekintik. Ellenben egy hiteles lelki tudáson alapuló társadalomban az emberek életcélja a lelki felemelkedés, amely természetszerűleg mértékletes, kiegyensúlyozott életvitellel párosul. Nem azért, mert totalitárius eszközökkel kényszerítik őket erre, hanem mert lelki céljaik érdekében önkéntesen egyszerűbb életet élnek.

Mannhardt András fel sem veti azt a lehetőséget, hogy válságba jutott kultúránk megújításához olyan civilizációk működési alapelveihez és világlátásához kellene visszanyúlnunk, amelyek a mai társadalomnál ügyesebben kezelték az ember természetéhez való viszonyát. Egy ilyen múltba néző elemzés ahhoz a következtetéshez vezethetne, hogy viselkedésünk megreformálásához e múltbeli kultúráknak nemcsak a formai megoldásait, ha-

nem világlátásuk egyes elemeit is át kellene vennünk, amitől a szerző feltehetően húzódozna. *Vaiṣṇava* megközelítésben azonban határozottan fel kell vetnünk a spirituális társadalmi felvilágosítás, szemléletformálás lehetőségét és szükségességét. Az ősi indiai civilizációról szóló leírások, valamint az ezeken alapuló modern mintaközösségek – például a somogyvámosi Krisna-völgy – látványos példát szolgáltatnak arra, hogy a védikus alapelvek időtállóak, működőképesek, és kiküszöbölik mindazon problémák jelentős részét, melyekkel a modern társadalom küszködik.

Mannhardt András problémafelvetése tehát kétségtelenül jogos. A naturalista kultúraelméleteken nevelkedett szerző azonban csak részleteiben képes elődei elképzeléseinek bírálataira, gondolkodásuk materialista alapjait nem kérdőjelezi meg. Így a modern világ megjavítására vonatkozó javaslati is jóformán csak politikai síkon fogalmazódnak meg. A *vaiṣṇava* olvasó számára azonban adott a lehetőség, hogy olyan ígéretes megoldásokon is elgondolkodjon, melyeket a könyv szerzője világnézeti elfogultsága és a megfelelő mélységű védikus ismeretek hiánya miatt számításba sem tudott venni.

Īśvara Kṛṣṇa Dāsa
(Tasi István)